

**В. О. Прудько**

**Освіта Ніжинщини в період Української Держави  
П. Скоропадського**

*У статті розглянуто складові чинники розвитку навчально-виховного процесу в Ніжинському повіті у період Української Держави П. Скоропадського. Проаналізовано кількісні та якісні зміни, що відбулись за цей час. Розкрито питання, пов'язані з організацією та проведенням курсів українознавства в Ніжині.*

*Ключові слова: Українська Держава, українізація, освіта, українознавчі курси, педагогічні працівники.*

*В статье рассмотрены составляющие факторы развития учебно-воспитательного процесса в Нежинском уезде в период Украинской Державы П. Скоропадского. Проанализированы количественные и качественные изменения, произошедшие за это время. Раскрыты вопросы связанные с организацией и проведением курсов украиноведения в Нежине.*

*Ключевые слова: Украинская Держава, украинизация, образование, украиноведческие курсы, педагогические работники.*

*The article investigates the state of education in Nizhyn district during the period of Ukrainian State of P. Skoropadsky. Quantitative and qualitative changes, which have taken place during this time are analyzed. Special attention is paid to the organization and conducting of Ukrainian courses for teachers of the schools of different levels, which were held in Nizhyn and Kyiv. It solves the issues associated with providing educational institutions with Ukrainian literature. The personal contribution into the process of Ukrainization of the certain teachers is determined. The main activities carried out by the Ministry of Education are indicated. The connection of ministerial orders with reality in Nizhyn district is established. The main achievements and failures in education during the period of Ukrainian State are determined.*

*Key words: Ukrainian State ukrainization, education, Ukrainian courses teaching staff.*

В період Української національної революції 1917–1921 рр. відбувалося відродження усіх без винятку галузей суспільного життя України: політичної, державницької, духовної тощо. Загальнонаціональне відродження розповсюдилося також і на українське культурне середовище. Найбільшу динаміку в освітній

сфері ми спостерігаємо у період існування Української Держави П. Скоропадського. Після становлення Української Держави стало очевидним, що Міністерство освіти продовжуватиме і посилюватиме напрацювання попередників у справі української національної школи.

Перші спроби дати оцінку стану освіти в роки революції були зроблені учасниками тих подій. До таких праць належать дослідження С. Постернака, С. Сірополка. На відміну від праці С. Постернака, аналіз освітньої справи в Україні, здійснений С. Сірополком, є більш повним та виваженим, хоча наведена статистична інформація є загальною, що не дозволяє прослідкувати зміни в освітній справі на місцях [10; 11]. Особливе місце при вивченні подій, пов'язаних з українізацією навчальних закладів на Чернігівщині, займають сучасні дослідження А. Боровика, зокрема його монографія, "Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.)", в якій дослідник значну увагу приділив і висвітленню роботи перших українознавчих курсів для учителів Чернігівщини [1; 2].

Метою даної статті є розгляд розгортання освітньої мережі в період Української Держави у межах Ніжинського повіту, з'ясування особливостей перебігу цього процесу, виявлення труднощів, з яким зіштовхнулися освітяни повіту.

Міністерство освіти УД розпочало роботу із з'ясування стану народної освіти. 1917–1918 навчальний рік добігав кінця, що сприяло формуванню узагальнюючих відомостей про становище навчальних закладів та планів їх роботи на майбутній навчальний рік. 2 травня 1918 р. Міністерство освіти видало наказ, за яким повітові та міські управи мали подати достовірну інформацію про стан та кількість навчальних закладів відповідно до розробленої анкети [12, арк. 177].

За інформацією Ніжинської повітової народної управи, на кінець 1917–1918 навчального року в повіті було 114 однокласових шкіл, 11 двокласових та 6 вищих початкових шкіл (далі – ВПШ). В них навчалось 10 702 учні. Підозру в міністерстві викликали дані про навчальні комплекти. Якщо в 1917–1918 н. р. по Ніжинському повіту на державному утриманні перебували 257 комплектів, що співпадає з числом комплектів на початку того ж навчального року, то невже протягом останніх робочих днів кількість комплектів зросла до 437. Внаслідок таких непорозумінь уточнення щодо стану та планів розвитку шкільної мережі в повіті тривали до липня місяця. 3 липня 1918 р. Ніжинська повітова шкільна рада

повідомляла, що до 1 липня шкільних комплектів першого класу було 256, проектувалося відкрити з 1 вересня 1918 р. 55 нових. До того ж шкільний відділ наголошував на тому, що управою протягом навчального року було прийнято 19 комплектів першого класу колишніх церковнопарафіяльних шкіл [14, арк. 17]. У Ніжині початкова освіта надавалася у 8 початкових школах та 9 церковнопарафіяльних, які 1917 р. перейшли до відомої Ніжинської міської управи. Утримання церковнопарафіяльних шкіл повністю лягло на міську управу, проте через державний переворот самоврядування так і не одержало коштів на їх функціонування в розмірі 4 586 крб 64 коп., що призвело до подання чергового звернення до департаменту нижчої освіти при міністерстві 6 вересня 1918 р. [13, арк. 113].

Хоча відбулося певне розширення шкільної мережі в Ніжинському повіті, поза школою залишалася значна кількість дітей. Так, у с. Хотинівці Мринської волості продовжили навчання у 1918–1919 н. р. 88 учнів, було набрано 36, а отримало відмову в прийомі 93. Це свідчило про явну нестачу відкритих шкільних комплектів, бо лише для Хотинівської школи їх потрібно було відкрити, як мінімум 2.

Ключове місце у справі становлення національної школи займала українізація навчального процесу, тобто введення до навчальних програм українознавчих предметів та перехід на українську мову викладання. Початок цьому процесу було покладено під час 1917–1918 н. р. Для успішного продовження українізації потрібно було перевірити стан справи. Чернігівський губернський комісар освіти Г. Стаднюк 30 квітня 1918 р. звернувся до педагогічних рад ВПШ губернії з проханням відповісти на низку запитань, щоби повною мірою уявити хід українізації у школах. Результати цієї перевірки знайшли відображення у зверненні Г. Стаднюка до шкільних рад 1 червня 1918 р., де він заявляв: "... Минулий академічний рік, на превеликий жаль, пройшов при ненормальних умовах, які не дали змоги націоналізувати школу до певної міри, але вже з осені ми мусимо систематично і планомірно творити національну школу" [3, арк. 6].

Враховавши недоліки попереднього навчального року, Міністерство освіти вдалося до широкомасштабної організації під час літніх канікул курсів українознавства для вчителів шкіл різних рівнів. На літо 1918 р. міністерством було заплановано проведення низки курсів, спрямованих як на підвищення кваліфікаційного

рівня вчителів, так і на підготовку до викладання українською мовою.

Ініціативу у проведенні курсів українознавства у Ніжині взяв на себе департамент нижчої освіти. 19 травня 1918 р. Ніжинська повітова управа розпочала підготовчу роботу з організації курсів для учителів народних шкіл трьох повітів – Ніжинського, Борзнянського та частини Козелецького [9, арк. 5]. Зі свого боку, повітова управа надала помешкання для проведення курсів та облаштувала інтернат для слухачів. Забезпечити слухачів грошовими виплатами в розмірі 100 крб кожному управа не мала змоги, адже до кошторису на 1918 р. рік курси не були включені, та й без того місцеве самоврядування відчувало брак коштів на задоволення невідкладних потреб. Відповідно до інструкції від 25 травня 1918 р., наданої департаментом нижчої освіти, Ніжинська повітова земська управа мала проводити підготовчу роботу в тісному контакті з Борзнянською, Козелецькою та губернською управами [9, арк. 6].

Проте умови для співпраці складалися далеко не найкращим чином. Це видно з листа Чернігівської губернської управи, адресованого Ніжинській повітській управі: "Що стосується участі губернського земства у витратах на організацію курсів, то відповідно до постанови губернського зібрання минулої сесії, губернській управі надано фінансувати кожну повітову земську одиницю на організацію курсів українознавства не більше 10 тис. крб для кожного повітового земства і 5 тис. крб для Ніжина та Чернігова, однак, у зв'язку з повною відсутністю коштів, губернська управа не може надати фінансову підтримку повітам у даний момент із відкритого їй кредиту в 160 тис. крб на організацію курсів. У розпорядженні управи можуть бути тільки 30 тис. крб вже виданих міністерством освіти із розрахунку по 2 тис. на повіт для видачі повітовим земствам як відшкодувань за понесені витрати з організації курсів у 1917 р." [9, арк. 7].

Таким чином, проблема фінансування знову ставала на перешкоді організації курсів українознавства. У зв'язку з фінансовими труднощами, кількість курсистів, що мали прибути до Ніжина, була обмежена 300 особами. Їм потрібно було мати з собою "все необхідне для постелі, а також чай, цукор, харчування на першій порі" [9, арк. 14]. Робота курсів розпочалася 25 червня. Як і розраховували організатори, на курси прибуло близько 300 осіб 18, 29 червня (12 липня). Проте фінансові труднощі й надалі супроводжували роботу курсів. 2 липня відбулось засідання

комісії з організації українознавчих курсів у складі комісара освіти Ніжинського повіту В. Безсмертного, комісара освіти Козелецького повіту В. Ганцова, члена Ніжинської повітової управи І. Ковалевського, представника Козелецької повітової управи П. Рябухи, голови Ніжинської повітової шкільної ради Д. Герасименка, товариша голови тієї ж ради П. Кононенка, членів комісії з господарських справ від Ніжинського, Борзнянського та Козелецького повітів. Оцінивши становище слухачів курсів та й взагалі можливість їхнього існування надалі, вирішили "уповноважити голову шкільної ради Д. Герасименка і члена господарської комісії Т. Вітра поїхати до Києва в Міністерство освіти, де і повідомити, що як уповноваженим не будуть видані на руки 37 тис. крб, то курси припинять свою роботу 6 липня" [10, арк. 15].

Відсутність будь-яких відомостей про результати поїздки уповноважених до Києва дозволяє вважати, що поставлені вимоги залишилися незадоволеними. Відтак термін навчання скоротився з п'яти тижнів, як того бажало міністерство, до двох. Такі курси не могли задовольнити навіть мінімальних потреб, що стояли перед вчителями початкових шкіл, адже міністерство не потурбувалося навіть про призначення лектора з питань методики викладання української мови, про що повідомили в міністерстві уповноважені від ніжинських освітян.

Масове зібрання учителів трьох повітів сприяло активному обговоренню становища та проблем тогочасної сільської школи. Наслідком його стало колективне звернення до Міністерства освіти, в якому вчителі намагалися привернути увагу урядовців до катастрофічного стану освітньої справи та свого злиденного становища. Особливе місце у зверненні освітян відведено проблемі матеріального забезпечення шкіл: "Школа без підручників, наукового знаряддя, будинки валяться, зостаються без палива, світла, сторожів" [14, арк. 112]. Таким чином, згуртоване вчительство подало до Міністерства освіти неофіційний звіт про стан нижчої початкової школи, що цілком відповідав тогочасному моменту і знаходив підтвердження як в пресі, так і в офіційних зверненнях до органів місцевого самоврядування та вищих державних інституцій.

Тоді як для учителів нижчих початкових шкіл проводилися курси українознавства на повітовому рівні, для викладацького персоналу ВПШ та гімназій Міністерство освіти влаштувало курси у Києві, які відбулись з 10 червня до 10 липня. Серед

учасників цих курсів були вчителі ніжинської чоловічої гімназії при Історико-філологічному інституті Г. Іваниця та В. Безсмертний, палкі прихильники українізації, а також декілька педагогів з повіту. Заручившись підтримкою керівництва інституту, викладачі отримали не тільки дозвіл на відрядження, а й матеріальну допомогу на поїздку [5, арк. 83].

Якщо в організаційних питаннях столичні курси були забезпечені належним чином, то з виплатою матеріальної допомоги виникло непорозуміння. Курси тривали до 11 липня. Власне, цього дня слухачі й мали отримати гроші, проте один з потягів для іногородніх курсистів було замовлено на 10 липня, що й викликало непорозуміння та відповідно занепокоєння з боку вчительства, яке ще протягом тривалого часу зверталось до міністерства з проханням виплати належних коштів [13, арк. 120–121].

Організація педагогічних курсів стала одним з кроків на шляху творення національної школи. Ще одним суттєвим моментом у цій справі була робота міністерства у напрямку законодавчої підтримки даного проекту. За таких умов протягом літа 1918 р. було видано низку звернень до педагогічних працівників повітового рівня, у яких лунали заклики до розбудови державності на підвалинах створення національної школи. Така позиція урядовців знайшла відображення в офіційному розпорядженні міністра освіти від 22 липня, відповідно до якого навчання в усіх групах початкової школи мало проводитися українською мовою [4, арк. 9]. Врахувавши помилки своїх попередників, працівники Міністерства освіти УД до початку навчального року надали освітянам новий навчальний план з чітко визначеною погодинною тарифікацією запровадження українознавчих дисциплін, до яких належали українська мова, історія та географія України. Поява нового навчального плану відкрила шлях до безперешкодного запровадження на практиці вже розроблених ініціативними групами навчальних програм, яке до цього часу гальмувалося шкільними радами, котрі чекали на офіційні вказівки міністерства. Саме за таких умов відбулося запровадження українознавчих дисциплін у гімназії при Історико-філологічному інституті в Ніжині [5, арк. 13].

Таким чином, єдність позиції Міністерства освіти та ініціативного патріотично налаштованого вчительства сприяли українізації школи. Цей процес не міг охопити одразу всі ланки та заклади освіти, оскільки перед освітянами на початку 1918–1919 н. р. ще залишалася значна кількість перешкод у цій справі.

Питання українізації навчальних закладів губернії стало одним з ключових під час проведення в Чернігові з'їзду педагогічних працівників губернії (15–18 жовтня 1918 р.). На з'їзд прибули представники Чернігівського, Козелецького, Кролевецького, Городнянського, Борзнянського, Ніжинського, Суразького, Стародубського повітових земств, а також група учителів з Ніжина, що свідчило про активність місцевих педагогів [16, арк. 64]. Заслухавши доповідь про українізацію народних шкіл, зібрання висловилося на підтримку даного заходу і ухвалило відповідну постанову [8, арк. 36]. Відповідно до її першого пункту передбачалося проведення якнайширшого інформування учителів про вимоги нової української національної школи. 23 жовтня на засіданні Ніжинської повітової народної управи було вислухано доповідь представника управи Г. Лук'янченка, який у загальних рисах охарактеризував роботу педагогічного зібрання та ознайомив з його резолюціями. Подальше поширення відомостей про з'їзд шкільна рада спромоглася здійснити лише на початку січня 1919 р. [4, арк. 1]. Пояснити таке тривале затягування при виконанні постанови педагогічного зібрання можна відсутністю тісної взаємодії між шкільною радою та навчальними закладами повіту. Подібне непорозуміння виникло ще 16 серпня 1918 р., проте тоді управа не володіла інформацією щодо кадрового забезпечення навчальних закладів [6, арк. 26].

Таким чином, стає очевидним той факт, що шкільному відділу при народній управі не вдалося налагодити співпрацю та взаємодію всіх ланок освітньої мережі повіту.

Наближення початку навчального року поставило низку завдань, пов'язаних з українізацією школи. Шкільна рада при Ніжинській повітській земській управі, не маючи на руках спеціально розроблених анкет для обліку дітей української національності, звернулася до населення міста з оголошенням про початок запису учнів, батьки яких бажать навчати своїх дітей у школах з українською мовою викладання. Навчання в українізованих класах мало відбуватися паралельно з існуючими раніше. Такий підхід цілком вписувався в рамки демократичного вирішення цього завдання. Проте таке звернення шкільної ради викликало обурення шкільної комісії при Ніжинському товаристві "Просвіта". Просвітяни вважали, що дії шкільної ради суперечать розпорядженню Міністерства освіти від 22 липня 1918 р. Відомості про цей інцидент швидко стали відомі у департаменті нижчої освіти, оскільки шляхом Ніжинської шкільної ради збиралися йти й інші

міській самоврядування Чернігівщини. Для роз'яснення інциденту 5 жовтня 1918 р. до Ніжинської шкільної ради надійшов лист чернігівського губернського комісара з народної освіти з вимогою пояснити, на підставі якого пункту міністерського розпорядження шкільна рада розпочала запис учнів [16, арк. 48–49]. Губернський комісар зазначав, що "... міністерський обіжник ясно вимагає, аби з наступного 1918–1919 н. р. навчання в школах для українського населення проводилося українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи, на всім просторі України. Отже, шкільній комісії лише потрібно встановити кількість дітей української національності (а не хто і якою мовою бажає вчитися) і для тих започаткувати школи з українською мовою викладання, забезпечивши їх відповідними педагогічними силами, підручниками і т. д." [16, арк. 52].

Яку відповідь отримав губернський комісар освіти, достеменно не відомо, проте діяльність Ніжинської шкільної ради була цілком закономірною, адже до початку навчального року міністерство так і не розробило спеціальні анкети для виявлення кількості дітей української національності, та і питання щодо фінансування відкриття нових навчальних закладів у потрібних масштабах теж залишалось без вирішення.

Одним з наболілих питань залишалось забезпечення навчальних закладів необхідною україномовною літературою. Урядові ініціативи у цій справі були підкріплені значними фінансами, що дало змогу налагодити видавництво потрібних підручників. 19 липня на сторінках "Черниговской земской газеты" з'явилося оголошення про замовлення україномовних підручників чернігівським книжковим складом. Поряд з переліком книжок подавалася і їх вартість, що давало змогу реально оцінити можливості місцевого самоврядування щодо обсягів майбутніх закупівель. Окрім підручників українською мовою, до складу планувалося завезти значну кількість української літератури для шкіл та бібліотек 18, 1918, 6(19) липня. 9 серпня на сторінках тієї ж газети повідомлялося про отримання першої партії літератури, що давало змогу охочим її придбати [18, 27 липня (9 серпня)].

Справою придбання навчальної літератури активно займалося й Ніжинське повітове земство. Так, 12 жовтня було затверджено угоду з Київським видавництвом "Друкар" про постачання навчальної літератури для початкових шкіл [8, арк. 10 зв]. За її умовами видавництво мало здійснити поставку літератури протягом місяця, але у зв'язку з припиненням прийому вантажів



залізницею управа отримала до 15 січня 1919 р. лише 1079 примірників "Оповідань" Г. Коваленка, 1000 примірників географії С. Русової і 1200 примірників задачника Бесараба. Решта ж замовлених підручників, крім букварів та читанок С. Черкасенка, за повідомленням "Друкаря", залишалися у пакунках, котрих видавництво не мало змоги доставити до Ніжина [15, арк. 36].

Напередодні навчального року шкільна рада Ніжинської повітової народної управи звернулася до початкових шкіл із листом, у якому земці подали коментар щодо забезпечення україномовною навчальною літературою: "... Завдяки сучасному стану і фінансовій кризі земством замовлено підручників у обмеженій кількості – не більше половини числа учнів школи, виключно для дітей бідніших громадян. Що ж до підручників для решти учнів, їх мають придбати на власні кошти. Спис замовлених підручників при цьому надсилається. Всієї кількості замовлених для початкових шкіл повіту підручників у цей час у розпорядженні управи нема, і тому педагогічний хист і дійсна щирість учителя-українця повинні допомогти йому під час відсутності підручників у школі провадити навчання рідною мовою, що було повсякчасною метою українського вчителства" [4, арк. 9].

Та одного педагогічного хисту було замало, потрібно було виявляти неабияку ініціативність та самопожертву. Зразком для українського вчителства у цій справі став викладач гімназії Ніжинського історико-філологічного інституту Г. Іваниця, який ще в жовтні 1917 р. особисто їздив до Києва за україномовною літературою, що на той час була практично недоступна через мізерну кількість україномовних видавництв [5, арк. 32].

Хоч існувало багато об'єктивних і суб'єктивних труднощів на шляху розвитку освіти, населення Ніжинського повіту і Ніжина перебувало у цьому відношенні в найкращому стані по всій Чернігівській губернії. Про це йшлося у матеріалах, надрукованих в головному губернському виданні: "... Стосовно шкільної освіти Ніжин стоїть далеко попереду інших міст Чернігівщини. У ньому є історико-філологічний інститут, вищі жіночі курси, три чоловічі та три жіночі гімназії, середнє технічне училище, акушерсько-фельдшерська школа та ряд вищих та нижчих початкових шкіл. Розвитку шкільної справи багато сприяє місцеве міське самоврядування, громадські організації та ініціативні групи" [18, 14 (27) вересня].

Осередками національно-культурної роботи залишалися "Просвіти". Участь у створенні національної школи стала одним з

ключових напрямків їх роботи. 19 вересня 1918 р. після затвердження окружним судом статуту Ніжинського товариства "Просвіта" просвітяни оголосили про відкриття найближчим часом курсів українознавства та недільної школи для дорослих [18, 11 жовтня (28 вересня)]. Окрім того, просвітяни приділяли велику увагу нагляду за діяльністю шкільних рад повіту, особливо їх цікавили питання українізації.

Ще одним з напрямків діяльності земства та громадського активу стало створення дитячих будинків та майданчиків, які входили до системи дошкільного виховання. Ця ідея була реалізована на практиці Ніжинською міською думою. До ініціативної групи зі створення майданчика увійшли М. Будакер, М. Талпа, П. Заболотський. Очолив перший дошкільний заклад у Ніжині М. Будакер. Відповідно до проекту дитячого майданчика передбачалося зарахування 200–300 дітей. Така обмежена кількість вихованців стала наслідком аналізу запровадження ясел-притулків у 1917 р., коли в межах повіту було створено три такі заклади у селах Сальному, Татарівці та Смолянці [17, 15 грудня]. Коли ж ніжинський дошкільний заклад розпочав роботу, охочих віддати на виховання своїх дітей виявилось 800, що цілком виправдало сподівання організаторів дошкільного виховання. Це свідчило про нагальну потребу у створенні мережі подібних закладів. Тому Міська рада на засіданні 27 червня 1918 р. прийняла рішення про надання дозволу міській управі провести додаткове фінансування дитячого майданчика у розмірі 900 крб, причому цю витрату було вирішено негайно включити до додаткового кошторису витрат на 1918 р. [7, арк. 72]. Створення дошкільних виховних закладів набуло поширення не тільки в межах міста, особливо актуальним було існування таких закладів у селах повіту під час сезонних польових робіт, що сприяло залученню додаткових робочих рук, а відтак покращенню виконання сільськогосподарських робіт.

Таким чином, шляхом об'єднання зусиль низки організацій та установ повіту було створено цілісну систему, що сприяла навчально-виховному процесу і включала в себе дошкільну, шкільну та позашкільну ланки освіти. Звичайно, задовольнити потреби населення в повному обсязі за тих обставин, які переживала країна, було неможливо, проте початок у цій справі було покладено, що вселяло надію на покращення життя та надавало оптимізму пересічному обивателю.

Протягом семи з половиною місяців існування УД проводилася цілеспрямована робота з відродження національної школи

та культури українського народу. Великою заслугою міністрів гетьманського уряду стало продовження курсу у цій справі, започаткованого в період УЦР. Взявши до уваги всі прорахунки своїх попередників, нове керівництво Міністерства освіти та Головного управління мистецтва і національної культури досягло значних успіхів. Реальними кроками на шляху українізації в освіті стала розробка навчальних програм, а головне – виділення потрібних коштів, за рахунок яких було надруковано україномовну навчальну літературу та здійснено оплату праці вчителям, що викладали дисципліни українознавчого циклу.

### Література

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2008. – 323 с.
2. Боровик А. М. Формування мережі учительських професійних спілок та їх роль в українізації шкільної освіти / А. М. Боровик // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 3–9.
3. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВДАЧО), ф. 1239, оп. 1, спр. 32.
4. НВДАЧО, ф. 1268, оп. 1, спр. 11.
5. НВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2961.
6. НВДАЧО, ф. 1406, оп. 1, спр. 1.
7. НВДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1404.
8. НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1953.
9. НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3430.
10. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К. : Всеукр. кооп. вид-во "Союз". – 1920. – 127 с.
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – 2-ге вид. / С. Сірополко ; підгот. Ю. Вільчинський. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201. оп. 1, спр. 889.
13. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 889.
14. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 892.
15. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 971.
16. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 976.
17. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917. (30)
18. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1918. (9, 22, 23, 28, 29)